MĂRTURII ALE LITERATURII PENTRU ISTORIA LIMBII ROMÂNE

Inga DRUȚĂ

Institutul de Filologie Română „Bogdan Petriceicu-Hasdeu”, Chișinău

Rezumat. *În jumătatea a doua a secolului al XIX-lea apar primele romane românești, care, deși inegale ca realizare, reprezintă un document al vremii și furnizează și astăzi informații prețioase privind circulația, semnificația și forma unor cuvinte. În lucrare se analizează stratul lexical al romanului Ciocoi vechi și noi de Nicolae Filimon. Stăpânirea fanariotă din Moldova și Țara Românească și-a lăsat amprenta nu numai sub aspect social și moral, ci și lexical. Atmosfera romanului este țesută în majoritate din cuvinte de origine turcă și neogreacă, specifice epocii descrise. Acestea denumesc funcții, ranguri și ocupații, instituții, piese de vestimentație, stofe, feluri de mâncare, calități și defecte umane ș.a., constituind o radiografie a epocii sub aspect etimologic.*

Cuvinte-cheie: *literatura română, istoria limbii române, etimologie, semnificație, fond lexical.*

Abstract. *In the second half of the 19th century, the first Romanian novels appear, which, although unequal in their realization, represent a document of time and still provide valuable information on the circulation, meaning and form of words. The paper analyzes the lexical layer of the novel Ciocoi vechi și noi by Nicolae Filimon. The Phanariot domination of Moldova and Wallachia left its mark not only from a social and moral aspect, but also from a lexical one. The atmosphere of the novel is woven mostly of words of Turkish and Neo-Greek origin, specific to the described era. They gave names to functions, ranks and occupations, institutions, clothing, fabrics, dishes, human qualities and defects, etc., constituting a radiograph of the era from an etymological point of view.*

Keywords: *Romanian literature, history of the Romanian language, etymology, meaning, lexical background.*

În epoca modernă (1780–1860) de dezvoltare a limbii române apar primele manuale, primele publicații periodice și primele dicționare. Se diversifică creațiile literare – de la poezie și nuvele la eseuri și opere dramatice. La sfârșitul perioadei apar primele romane în limba română: *Manoil* de Dimitrie Bolintineanu (1855), *Coliba Măriucăi* de V.A. Urechia (1855), *Un boem român* de Pantazi Ghica (1860).

Primele romane românești, deși inegale ca realizare, reprezintă un document al vremii și furnizează și astăzi informații prețioase privind atestarea, circulația, semnificatia și forma unor cuvinte și expresii.

În 1863 apare primul roman realist din literatura română, *Ciocoi vechi și noi* de Nicolae Filimon, „un muzeu viu al istoriei românești” (George Ivașcu), cu referire la o perioadă mai timpurie: 1814-1825. Este curios faptul că autorul a adnotat scrierea, conștientizând că unele cuvinte sau expresii nu ar fi pe înțelesul cititorului din jumătatea a doua a secolului al XIX-lea, prin urmare, o parte din lexemele întâlnite în roman deja ieșeau din uz în momentul apariției romanului.

Stăpânirea fanariotă din Moldova și Țara Românească și-a lăsat amprenta nu numai sub aspect social și moral, ci și lexical. Naratorul romanului și personajele sale bântuie într-o atmosferă țesută în majoritate din cuvinte de origine turcă și neogreacă, specifică epocii descrise. Acestea denumesc funcții, ranguri și ocupații, instituții, piese de vestimentație, stofe și blănuri, băuturi și feluri de mâncare, calități și defecte umane ș.a.

În roman am găsit o mulțime de denumiri de ocupații: *abagiu* „fabricant sau negustor de aba”; *binișliu* „purtător de biniș; curtean”; *bogasier* „negustor de manufactură”; *bragagiu* „persoană care face sau vinde bragă”; *calemgiau* „copist, funcționar”; *capugiu* „trimis al sultanului în țările române, împuternicit în special cu schimbarea domnilor”; *cămăraș* „slujbaș care avea în grijă odăile domnului, în special camera domnească”; *ciohodar* „slujbaș care îngrijea de încălzăminte domnului și a curții; lacheu”; *ciubucciu* „slujitor care avea însărcinarea să umple și să aprindă ciubucul domnului sau al boierilor”; *dârvar* (și *dârvar*) „slugă care avea obligația de a aduce stăpânului lemne din pădure și a se îngriji de încălzirea camerelor”; *elciu* „ambasador, consul”; *găitânar* „fabricant sau negustor de găitane”; *iamac* „ajutor de logofăt”; *ibrișingiu* „fabricant sau negustor de ibrișin”; *iciolan* „paj, copil de casă”; *idicliu* „slujitor la curtea domnească”; *imbrohhor* „persoană trimisă de sultan în țările române cu înalte misiuni politice”; *lipscan* „negustor care vindea pe piețele românești mărfuri aduse de la Lipsca (Leipzig)”; *masalagiu* „purtător de torțe”; *medelnicer* „titlu dat în Evul Mediu, în Țara Românească și în Moldova, boierului care turna domnului apă ca să se spele pe mâini și servea bucatele”; *mumbașir* „(în Evul Mediu, în Țara Românească și în Moldova) slujbaș însărcinat cu încasări și cu execuții fiscale”; *nefer* „oștean”; *peșchegiu* „funcționar al seraiului care era însărcinat cu perceperea tributului și cu păstrarea darurilor făcute sultanului”; *pitar* „titlu dat boierului care se ocupa de aprovizionarea cu pâine a curții domnești și a oștirii, precum și cu supravegherea brutarilor domnești”; *salepgiu* „persoană care prepară sau vinde salep”; *sameș* „funcționar administrativ din trecut, îndeplinind funcția de contabil, casier și strângător de biruri pe județ”; *satiraș* „slujitor înarmat

din garda domnească”; *seimean* (și *seimen*) „soldat din corpul de ostași mercenari pedestri înarmați cu sânețe, a căror atribuție era paza curții domnești”; *serdar* „(în sec. XVII-XVIII, în Țara Românească și Moldova) comandant de oaste, mai ales de călărimie; boier de rang mijlociu”; *simigiu* „covrigar”; *sluger* „dregător în țările române însărcinat cu aprovizionarea curții domnești și a armatei”; *sofragiu* (și *sufragiu*) „om de serviciu care servea la masă”; *șătrar* „titlu dat boierului care avea în pază corturile unei tabere în timp de război”; *taxidar* „persoană care strângea dările”; *tefterdar* (și *defterdar*) „controlor financiar al vizirului sau al unui pașă; perceptor”; *telal* „negustor ambulant (de haine vechi); persoană care făcea strigările la un mezat”; *tufeciu* „soldat mercenar din garda domnească, în timpul domniilor fanariote”; *vătaf* „(în Evul Mediu, în Țara Românească și Moldova) supraveghetor al slugilor de la curtea unui boier sau de la o mănăstire; logofăt”; *zapciu* „cârmuitor al unei plăși, subordonat ispravnicului (și însărcinat cu strângerea dărilor); agent de poliție; sergent de stradă”; *zaraf* „persoană care se ocupa cu schimbul banilor; cămătar; casier al vistieriei”.

Din acest noian de ocupații și ranguri uitate, *abagiu*, *binișliu*, *calemgiu*, *capugiu*, *ciohodar*, *ciubucciu*, *elciu*, *iamac*, *ibrișimgiu*, *iciolan*, *idicliu*, *imbrohor*, *mumbașir*, *nefer*, *peșchegiu*, *salepgiu*, *seimean*, *serdar*, *simigiu*, *sofragiu*, *taxidar*, *tefterdar*, *telal*, *tufeciu*, *zapciu* și *zaraf* sunt de origine turcească, iar *masalagiu* provine din neogreacă.

Majoritatea acestor cuvinte au ieșit din uz (cu excepția lui *simigiu* și *peșchegiu* cu sensul de „chilipirgiu”), dar unii termeni circulă și astăzi ca nume proprii: *Abagiu*, *Bogasieru*, *Bragagiu*, *Ciohodaru*, *Ciubucciu*, *Serdaru*, *Pitar*, *Vătavu*, *Zarafu*, iar în centrul istoric din București există o splendidă stradă numită *Lipscani*.

După incursiunea în universul numelor de ocupații, să vedem ce purtau boierii și boieroaicele, dar și servitorii lor, acum două sute de ani: *anteriu* „haină lungă”; *biniș* „haină lungă și îmblănită, purtată mai ales la solemnități”; *caravani* „pantaloni largi în talie și strâmți de la genunchi în jos, strânși la glezne cu nasturi sau cu copci”; *cauc* „căciulă înaltă din pâslă”; *ceacșiri* „pantaloni turcești largi”; *conțeș* „haină lungă îmblănită, purtată odinioară de boieri”; *dulamă* „haină de ceremonie din stofă scumpă”; *feregea* „mantilă de vară”; *fermenă* (și *fermenea*) „haină scurtă făcută din stofă brodată cu fir sau cu mătase, uneori căptușită cu blană, pe care o purtau în trecut boierii peste anteriu”; *giubea* „haină lungă și largă din postav (fin), adesea căptușită cu blană, purtată, în trecut, de boieri”; *gugiuman* „căciulă de samur purtată, în trecut, de domni și de boieri, ca semn al demnității lor”; *ipingea* „manta bărbătească făcută din dimie sau din postav (cu glugă și împodobită cu găitane)”; *ișlic* „căciulă de blană scumpă sau de postav, de format mare, cilindrică sau cu fundul pătrat (din alt material), purtată de domni, de boieri și uneori de soțiile lor, iar mai târziu de negustori, de lăutari”; *libadea* „haină bărbătească lungă,

confectionată din material gros, purtată la început de boieri și apoi de orășeni”; *malotea* „haină femeiască lungă până la pământ, de obicei căptușită cu blană scumpă, având marginile din față, gulerul și manșetele tivite cu blană; scurteică purtată de țărânci în zilele de sărbătoare”; *mintean* „haină bărbătească scurtă, cu sau fără mâneci, din dimie, de obicei împodobită cu găitane, folosită în portul popular; pieptar sau tunică de stofă colorată, purtată în trecut de arnăuți sau de alte categorii de ostași”; *sangulie* „năframă din țesătură foarte fină (de mătase)”; *simizet* „un fel de ie”; *tătarcă* „învelitoare a capului”; *iminei* „pantofi de modă turcească, cu căputa înconjurând călcâiul, făcuți din marochin și purtați odinioară de boieri; pantofi cu vârful ascuțit, purtați în trecut de țărani”; *meși* „cizmulițe fine”.

Și în această serie predomină turcismele: *anteriu*, *cauc*, *ceacșiri*, *dulamă*, *feregea*, *fermenea*, *giubea*, *gugiuman*, *ipingea*, *ișlic*, *libadea*, *malotea*, *mintean*, *iminei*, *meși*. Cuvântul *caravani* este de origine bulgară, *conțeș* vine din poloneză sau maghiară, *simizet* – din franceză, iar *sangulie* are etimologie necunoscută.

Și dacă astăzi se poartă în special denim, bumbac, lână, viscoză sau fibre sintetice cu diverse denumiri, acum două sute de ani negustorii din țările române vindeau *alagea* „stofă vărgată de mătase”, *bibiluri* sau *blondură* „dantelă”, *bogasiu* „stofă sau pânză fină importată din Orient și întrebuințată mai ales pentru căptușeli”, *buhur* „cașmir”, *camohas* „stofă de mătase orientală”, *canavăț* „pânză rară din mătase”, *cutnie* „țesătură din mătase și bumbac”, *hataia* „stofă fină de mătase”, *maniță* „stofă ușoară”, *sandal* „stofă de mătase”, *tulpan* „muselină”. *Alagea*, *bogasiu*, *buhur*, *cutnie*, *hataia*, *sandal* sunt turcisme, *bibiluri*, *camohas*, *canavăț* și *tulpan* sunt de origine neogreacă, iar *maniță* are o etimologie necunoscută.

În roman, Nicolae Filimon oferă informații detaliate despre viața la curțile boierești și la curtea domnească, ierarhia servitorilor și funcționarilor, viața culturală și muzicală a vremii, arhitectura orașului București și interioarele clădirilor din acea vreme. Într-o plimbare imaginară din primele decenii ale secolului al XIX-lea prin București, cititorul ar zări *agia* (poliția de astăzi), *calemul* (birourile administrației publice), *grămăticia* (cancelaria domnească), *hătmănia* (conducerea hatmanului), *spătăria* (închisoarea), iar mai la periferii, vreo *carvasara* (local cu birourile unei vămi) sau mai multe *capanuri* (magazii de aprovizionare). Personajele, în goană după „avere și mărire”, sunt mereu în căutarea unui *huzmet* sau *mansup* (astăzi se spune *job*), iar pentru o slujbușoară, nu era suficient un *regealâc* (rugămintă), ci se impunea și un substanțial *rușfet* (mită). Iar dacă un *ipochimen* ajungea de la *asopism* (preocupare adâncă) la *aporie* (încurcătură), apoi la *apelpisie* (disperare), în dorința lui de a parveni, recurgea și la alte mijloace, cum ar fi intrigile și pâra cu *basetă* (josnicie), fără să-i pese de *itichi* (morală sau virtute): „Fanariotul nostru exploată cât se putu mai bine postul de *cămăraș*, iar când văzu că în cămară nu mai rămăsese nimic de furat, cumpără mai întâi *calemul vinăriciului*, al *oieritului* și mai în urmă

huzmetul spătăriei; și astfel, unindu-se cu hoții și tâlharii de drumuri, despuie țara în toate modurile mai mult de trei ani, până ce își cumpără vreo zece moșii, câteva familii de țigani, case, vii și altele; iar după aceea izbuti, tot prin intrigă și *baseță*, a deveni *mare postelnic*” (p. 14). Astfel, ajuns *cilibi* (stimat, distins), *arhon* (domn) postelnic, începe să primească rugăminți și pentru alții: „Alta am să te rog, *arhon postelnice*: fiul meu, înfățișătorul acestei umilite scrisori, a ajuns în *ilichie* (vârstă – *n.n.*) și cu toate că m-am silit a-l învăța toate *iușchiuzarlâcurile* (șiretenie, meșteșug – *n.n.*) și *marafeturile* (tertipuri, înșelătorii – *n.n.*) cu care trebuie să fie împodobit un adevărat *calemgiu*, dar nefiind de ajuns toate acestea, îl trimit la Domnia Ta ca să se mai roadă, ca să poată ieși și el mâine-poimâine la obraze” (p. 9). Așa se rezolva o *madea* (chestiune, afacere): ba cu o *brașovenie* (marfă de Brașov), ba cu un *chilim* (covor turcesc cu două fețe), ba cu o *teșcherea* (pungă) plină cu *mahmudele* (bani)... Și așa, omul ajungea *isnaf* (breslaș), se umplea de *capioldași* (amici), vâna un *havadiș* sau o *mujdea* (veste) despre cine știe ce *ghelir* (câștig neașteptat) și aștepta vreun *pitac* (decret) domnesc de *căftănire* (boierire). Și atunci să vezi! Economie maximă la *imiclic* (tainul zilnic al servitorilor), dar *firoseală* (risipă) de poveste la o *englingea* (petrecere). De fapt, se cumpărau și cărți, nu numai plăceri culinare: „Pe acei timpi, ca și în zilele noastre, bibliotecile erau la modă; toți junii *muchelefi* (fercheși – *n.n.*) și *spudaxiți* (cultivați – *n.n.*) aveau câte o bibliotecă formată din cele mai bune cărți ale timpului, pe care nu le citeau niciodată” (p. 36).

Cuvintele evidențiate au ieșit din uz (cu excepția lui *ipochimen*), fiind înlocuite, cu timpul, de elemente de origine franceză, italiană, germană, iar ulterior, engleză. *Agie*, *calem*, *capan*, *capioldaș*, *carvasara*, *chilim*, *englingea*, *ghelir*, *havadiș*, *huzmet*, *imiclic*, *isnaf*, *iușchiuzarlâc*, *madea*, *mahmudea*, *mansup*, *muchelef*, *mujdea*, *regealâc*, *rușfet*, *teșcherea* sunt de origine turcă; *arhon*, *asopism*, *aporie*, *apelpisie*, *firoseală*, *ilichie*, *ipochimen*, *itichi*, *marafet*, *spudaxit* provin din neogreacă; *pitac* este slavonism, iar *grămăticie*, *hătmănie* și *spătărie* sunt creații pe teren românesc.

Dar să revenim la petreceri și să vedem ce bucate se serveau la mesele boierești acum două sute de ani: „Pe masă erau rânduite o mulțime de farfurii cu *mezelicuri* de tot felul: marinată de *stacoji* (raci-de-mare – *n.n.*), (...) icre proaspete de morun, licurini jupuiți, sardele muiate în untdelemn de Mitilene amestecat cu piper și zeamă de lămâi de Messina, măslina dulci de Tessalia, grămădite în formă piramidală, icre tari de chefal, smochine de Santorini, halva de Adrianopole...” (p. 93). Iar după *mezelicuri*, „ei puseră pe masă un castron colosal plin cu ciorbă de știucă fiartă în zeamă de varză cu hrean; pe urmă aduseseră două farfurii lunguiete cu mihalți și păstrăvi rasol, muiați în oțet și untdelemn; aduseră mai multe vase de cositor pline cu iahnii, cu plachii, cu morun gătit în măslina și foi de dafin, cu crapi umpluți cu stafide și *coconare* (sămânță cu gust de alune a unui soi de pin –

n.n.) și alte felurite mâncări care se ziceau în vechime «bucate cu cheltuială» (p. 94). Se mai serveau *chebapuri* („fripturi turcești”, după cum adnotează autorul), *ciurechi* („un fel de cozonaci”) și, la sfârșit, *felegene* (ceșcuțe turcești) nenumărate de cafea...

Printre formulele de adresare din roman (și, implicit, din epocă) erau *arhon* (titlu de politețe pentru un boier), *chir* (domn, *ngr.*), *chera* (doamnă, *ngr.*), *panevgheenie* (domn/doamnă, *ngr.*) ș.a. Iată un exemplu de dialog din roman: „În fine, cocheta își alegea un inel de diamant, de mărgăritar sau o perniță de odagaciu și zicea surâzând: – Cât *costisește* aceasta, *chir* Costeo? – Să fac socoteala, milostivo. Apoi luând în mâini obiectele în chestiune, se prefăcea că se gândește la prețul lor și-n urmă răspundea cu aer meditativ și serios: – Pe mine mă țin șapte sute de lei, dar pentru preacinstitul obraz al *panevgheeniei* tale le dau tot cu acest preț, voiesc să mă fac om al casei domniei sale” (p. 52).

După cum se observă, limbajul romanului furnizează unui cercetător din prezent nu numai lexeme și semnificații, ci și forma unor termeni, adică informații morfologice (conjugarea verbului *a costa*, în exemplul citat).

Autorul explică și unele expresii idiomatice, cum ar fi *a da pe pârlitură* „a descoperi sau a demasca pe hoți” sau *altă căciulă*: „De va fi existat teatru în țara noastră înainte de Caragea, nu știm, istoria nu ne spune nimic; chiar tradițiunile populare nu ne arată decât venirea unor escamatori arabi și turci, care scoteau panglice din guri, înfigeau ace prin mușchii mâinilor, vărsau mei pe nas și scoteau din cap o mulțime de căciuli” (p. 103), frază adnotată astfel: „De la acei scamatori a rămas vorba populară *altă căciulă*”.

Sintetizând, susținem că operele literare, pe lângă documentele istorice ale vremii, furnizează și astăzi informații relevante privind atestarea, circulația, semnificația și forma unor cuvinte și expresii, care sunt, cu timpul, înregistrate în dicționare și în gramatici.

Referințe bibliografice:

1. FILIMON, Nicolae. *Ciocoii vechi și noi*. București: Albatros, 1970.
2. *Micul dicționar academic* (ediția a II-a). București: Academia Română, Institutul de Lingvistică, Univers Enciclopedic, 2010.

Notă: Articolul a fost realizat în cadrul proiectului de cercetare 20.80009.1606.01 *Valorificarea științifică a patrimoniului lingvistic național în contextul integrării europene*, Institutul de Filologie Română „B. P.-Hasdeu” al MEC.